

Autor je rad srpske propagande prikazao u svim njezinim oblicima do u najmanje tančine, posluživši se pri tom golemom izvornom građom, osobito izvještajima i korespondencijama sudionika u tom radu. Ne ulazeći u ovaj ocjeni u sve pojedinosti, kojima taj prikaz obiluje, jer su one izrazito faktografske prirode, treba istaći da je autor uložio u nj izuzetan trud i velik osjećaj odgovornosti prema utvrđivanju historijskih činjenica.

Srbija je svoju neutralnost u događajima od 1895—97, koji su Portu doveli u težak položaj jednako zbog upada komitskih četa iz Bugarske kao i nove istočne krize u vezi s ustankom na Kreti, iskupila takvim koncesijama koje su joj najzad osigurale čvrstu podlogu za dalju nacionalističku propagandu u Makedoniji. Porta je, među ostalim, 1897. dopustila otvaranje srpskih škola i u bitoljskom i solunskom vilajetu. Na taj način, konstatira autor, »srpske su vlade od 1895. do 1897. postigle neusporedivo više koristi za srpsku propagandu u Makedoniji nego u čitavom svom radu u tom pravcu na Porti i patrijaršiji, kao i kod grčke i bugarske vlade, u vremenu od 1886. do 1895. godine« (277). Srbija je pri tom našla u Rusiji dragocjenu pomoć, koja je imala razloga da u to vrijeme bude nezadovoljna držanjem Bugarske. Od tada — zaključuje autor svoj prikaz treće faze u srpsko-makedonskim odnosima — »srpska je propaganda mogla uložiti veće napore da preko svojih učitelja unosi srpsku nacionalnu svijest među Makedonce«, jer ona, prema jednom službenom izvještaju iz 1897, nije još, kao ni bugarska nacionalna svijest, uhvatila korijena u Makedoniji (436/7).

Ovom konstatacijom, poraznom za sva dotadašnja nastojanja srpske propagande u Makedoniji, Ljubiša Doklešić završava svoj tekst, ali problematika o kojoj raspravlja traje i dalje i čak se u temeljito promijenjenim prilikama sve više zaoštava i produbljuje. Za bolje razumijevanje toga daljeg procesa ova je knjiga izvanredno poučna.

Publicistički koncipirani pogovor akademika Kirila Miljovskog (457—471) ne prinosi izvodima autora, osim nekih manjih primjedaba, ništa vrijedno pažnje.

Jaroslav Sidak

I. PERIĆ, BORBA ZA PONAROĐENJE DALMATINSKOG ŠKOLSTVA 1860—1918, Zagreb 1974, str. 176.

Sjedinjenje sa sjevernom Hrvatskom i ponarođenje bili su glavni zahtjevi Narodnog preporoda u Dalmaciji, postavljeni već na njegovu početku. Dok prvi cilj nije do propasti Habsburške Monarhije postignut drugi je polagano ostvarivan, ali ni on nije u tom razdoblju ostvaren do kraja. Pod pojmom ponarođenja podrazumijeva se istiskivanje talijanskog i uvođenje hrvatskog jezika kao službenog u upravu i sudstvo te kao nastavnog u škole. Borba koja je vođena i rezultati koji su postizavani na prva dva područja u literaturi su dosta obrađivani, što je napose zasluga V. Maštrovića. Naprotiv, školstvo je ostajalo po strani te je spominjano tek usput ili je obrađivano parcijalno. Spomenuto je djelo prvi rad koji cjelovito obuhvaća spomenutu problematiku. Tiskano je u izdanju Hrvatskoga školskog muzeja kao prva knjiga u njegovoj seriji Monografija.

Rad I. Perića podijeljen je u pet poglavlja. U prvom se autor osvrće na razdoblje od kraja mletačke i početka austrijske vladavine 1797. u Dalmaciji, dajući tako pregled cijeloga, gotovo 120-godišnjeg, razdoblja. Doduše, o pravoj borbi i sistematskom radu na ponarođenju školstva može se doista govoriti tek od 1860, te je autor s

pravom težište knjige stavio na razdoblje koje je slijedilo iza te godine. Poglavlja u koja je materiju podijelio govore i o autorovu shvaćanju periodizacije. Prva faza borbe za ponarođenje školstva obuhvaća razdoblje od 1860—65. Tada su narodnjaci u teškim sukobima s vladom i autonomama postizali prve uspjehe. (Autor je ovo poglavlje — ne upozorivši nigdje čitaoca na to — uz minimalne izmjene tiskao u Radovima Instituta za Hrvatsku povijest VI, 1974, 53—85, pod naslovom »Početna postignuća dalmatinskih narodnjaka u borbi za ponarođenje školstva.«.) Uspjehe u drugoj etapi (1866—70) omogućili su prvi općinski izbori održani 1865. i pravo općina da same odlučuju o jeziku osnovnih škola, te pobjeda kod Visa 1866. i u vezi s njome promjena stava u vrhovima Monarhije koji se okrenuo u prilog slavenske većine u Dalmaciji. Nakon prepreka koje je vlada, u vezi sa sklapanjem austro-ugarske nagodbe, opet počela postavljati, pobjeda Narodne stranke 1870. na izborima za Dalmatinski sabor otvorila je fazu (1871—89) koja je proces ponarođenja uglavnom privela kraju. Posljednja faza (1890—1918) bila je, što se nastavnog jezika tiče, uglavnom razdoblje borbe protiv posljednjih kula talijanštine u školstvu.

Takva periodizacija uglavnom je prihvatljiva. Autor ima dobre argumente pri određivanju početka prvih triju faza. To su: formuliranje programa borbe za narodni jezik u školstvu 1860; prvi općinski izbori 1865. i političke posljedice bitke pod Visom 1866; pobjeda Narodne stranke na izborima za sabor 1870. Međutim, kraj treće etape autor je stavio u g. 1889, a početak četvrte u 1890. godinu ne navodeći razloge zbog kojih se za to opredijelio. Po mom mišljenju, kraj treće etape bilo bi prihvatljivije vezati uz godine oko 1882. kada je splitska općina prešla u ruke narodnjaka. Naime, već 1880. pohrvaćena je splitska gimnazija, čime je zapravo najavljen pad autonomasha u Splitu. Pad Splita doveo je do prelaska preostalih autonomaskih općina srednje Dalmacije u ruke narodnjaka, što je utjecalo i na školstvo. To potvrđuju i podaci koje autor donosi. G. 1880/81. su — uz Zadar — osnovne škole s talijanskim nastavnim jezikom postojale u Splitu, Trogiru, Hvaru i Nerežišću na Braču (117), 1884/85. još samo u Splitu i Trogiru (120), a 1885/86. u Splitu te talijanski odjel u Trogiru koji je polako ugasnuo (121, 122). Pošto je jedino odluka o jeziku osnovnih škola bila u nadležnosti općina, narodnjaci su time postigli sve što je bilo unutar njihova izravnog domašaja. Preostalo je da se riješe oni slučajevi gdje je na talijanskom nastavnim jeziku inzistirala vlada, uglavnom u nekim realkama i stručnim (pomorskim) školama. Talijanski jezik je, dakle, u školama, tada već izgubio bitku. Iz osnovnih škola bio je praktički istisnut, a i u drugima je proces ponarođivanja, doduše krivudavo i sporo, ali neumitno, išao u istom pravcu. Dalmatinski Talijani su to i sami osjećali. Upravo sredinom 80-ih godina počinju da djeluju podružnice društva »Pro patria« odnosno »Lega nazionale«. Pošto je talijanski jezik velikim dijelom istisnut iz škola, društvo »Lega nazionale«, sa središtem izvan Dalmacije, počinje osnivati privatne osnovne škole s ciljem da očuva talijansku nacionalnu manjinu u Dalmaciji, ali i s tendencijom — kao što autor kaže (125) — »neotalijanizacije«. Tako je otvoreno novo poprište sukoba. S razlogom bi se početak četvrte faze mogao staviti u sredinu 80-tih godina i zbog toga što je od tada težište borbe na sadržaju obrazovanja (pitanje čitanki i općenito školskih programa). Sâm autor nije ponarođenje s pravom sveo na njegovu jezičnu komponentu, već je u nj uključio i borbu za ono što je nazvao »nacionalnim patriotskim duhom odgoja i obrazovanja mladog naraštaja« (7). Možda bi bilo dobro da je taj kriterij upotrijebio pri razgraničenju treće i četvrte faze. Tim prije što se upravo 1885. u tajnom društvu dubrovačkih đaka, u kojem je sudjelovao i mladi Supilo, manifestirao politizirani duh. Razdoblje koje počinje oko 1882. zapravo je po tome uvod u situaciju koja nastaje 1903. Zbog toga bi tu trebalo staviti završetak četvrte faze i uvesti novu, petu. Naime, od 1903. se »nacionalni patriotski duh« — kako bi autor rekao — počeo u školama naročito izražavati dobivajući novu kvalitetu i do tada neviđen intenzitet. To

nije slučajnost, jer godinom 1903. otpočinj u zbivanja koja će spregom unutrašnjih i vanjskih faktora dovesti na kraju do raspada Habsburške Monarhije i uključenja Dalmacije u novu, jugoslavensku državu.

Autor je mogao naći sretniji kriterij i za raspored materije unutar pojedinih poglavlja. Taj je gotovo isključivo kronološki. Možda je općenito najveći nedostatak knjige taj što autor podatke u borbi za ponarođenje školstva u pojedinoj etapi unutar odgovarajućih poglavlja nije okupio prema problemima — od zakonodavstva, borbe za osnovno školstvo, borbe za gimnazije ili stručne škole do razlika između obalnog pojasa i Zagore te specifičnosti Dubrovnika ili Boke Kotorske — već ih je, slijedeći kronološki princip, uvrstio na različita mjesta prema godinama i mjesecima. Dakako, podaci zbog toga ne gube vrijednost, ali bi sintetski pristup dao knjizi još jednu kvalitetu, a čitaocu olakšao snalaženje u osnovnoj problematici.

Težište knjige je na opisu procesa u toku kojega je narodni jezik uvođen u škole kao nastavni. Autor je, dakako, pratio brojne akcije koje su utjecale na unapređivanje tog procesa i šire političke prilike u kojima se on odvijao. Međutim, borba za »nacionalni patriotski duh odgoja i obrazovanja« nije u knjizi dovoljno izražena. Ona se u čitavom razdoblju odvijala kroz kritiku školskih programa od strane šire političke javnosti i kroz pokušaje nastavnika da mimo programa utječu na orijentaciju učenika. Zbog toga bi bilo veoma korisno da je autor detaljnije analizirao školske programe i udžbenike. S druge strane — autor, osim deklarativno u uvodu, nije pokazao što je konkretno za protagoniste te borbe značio »nacionalni patriotski duh«. To je trebao učiniti tim prije što moramo razlikovati duh za koji su se narodnjaci u preporodnom razdoblju borili od političkog raspoloženja među nastavnicima i đacima koje se počelo manifestirati od demonstrativnog odbijanja dubrovačkih daka 1885. da pozdrave prijestolonasljednika Rudolfa i uništavanja carevih slika u splitskoj gimnaziji 1895. i koje se intenziviralo od 1903. god., napose poslije prvoga balkanskog rata.

Bilo bi također korisno da je autor prikazao kako je školstvo djelovalo (u pozitivnom i negativnom smislu) ne općenito na »nacionalni« duh, nego konkretno na razvitak hrvatske i srpske nacionalne svijesti. Tu bismo vjerojatno našli zanimljivih razlika. Ovako je podatak da se 1870. osnovna škola u Kistanju zvala »Srpsko-narodna škola« (89) samo upozorenje kako su postojala nastojanja da se srpska nacionalna svijest razvija i kroz osnovne škole. Podataka o takvim nastojanjima moglo bi se još naći i na hrvatskoj i na srpskoj strani. Spominjući djelovanje pojedinih profesora na dubrovačkoj gimnaziji kao što su Luko Zore i Pero Budmani, inače istaknuti filolozi, trebalo je spomenuti i njihov utjecaj na gimnazijalce koje su usmjeravali u srpsko-katoličkom pravcu. Isto tako, kad je već autor spomenuo da je Biankinijeva grupa 1892. istupila iz saborskog kluba Narodne stranke i osnovala Hrvatski klub zbog spora oko čitanki (126), morao je reći kako je do toga došlo, jer se Biankinijeva grupa nije složila s tim da se kod vlade protestira protiv zatajivanja hrvatskog i srpskog imena u čitankama. Ona je, naime, zahtijevala da se u protestu ne spomene srpsko ime.

Autor se u radu koristio arhivskom građom i brojnim suvremenim tiskanim materijalima (školska izvješća, saborski spisi, članci iz novina, brošure i dr.), te, dakako, podacima iz literature. Šteta što nije unio i podatke iz literature publicirane — kao što se čini — nakon nastanka rukopisa. Naime, autor se koristio literaturom tiskanom do 1965, a u bilješkama možemo iz kasnijeg vremena naći svega nekoliko priloga, prije svega onih koji su potekli iz autorova pera. Zbog toga mu se u nekoliko navrata i desilo da se pozove na arhivski izvornik koji je u međuvremenu bio objelodanjen (radi se o bilj. 44 i 68 na str. 163, te bilj. 110 i 112 na str. 169, tj. o pismima M. Klaića i M. Pavlinovića koja su objelodanili T. Macan uz HZ XXI—XXII, 1969—68, i B. Zelić-Bučan u Izdanju Historijskog arhiva Split VII, 1969).

S čisto tehničke strane može se zamjeriti što je često citate prenosio iz literature gdje to nije bilo potrebno. Zaista je suvišno citirati kako su po V. Maštroviću u Dalmaciju dolazili činovnici »iz Mletaka i iz dijelova Lombardije« (13), da su po K. Milutinoviću neki profesori 1861. bili izbačeni »iz gimnazije« (46), da su prema konstataciji jednoga saborskog zastupnika neki šibenski zagovornici talijanskog jezika tek doselili »iz Zagore« (77) itd.

Na kraju moram konstatirati da unatoč ovdje iznesenim primjedbama smatram knjigu I. Perića korisnim prilogom poznavanju problematike kojom se bavi — borbe za ponarođenje školstva u Dalmaciji od početka preporoda do kraja austrijske vlasti u pokrajini.

Nikša Stančić

HAJRUDIN ČURIC, ARHIVSKA ZBIRKA VLADIMIRA DESNICE, Građa AN BiH XVII, Sarajevo 1971, str. 186.

Ova knjiga, s podnaslovom »Prilozi radu obrovačkog odbora i ustanku u Bosni 1875—1878«, opskrbljena je uvodom (5—25), faksimilima nekih dokumenata (165—174), te registrima autora, ličnih i geografskih imena (175—186). Građa (29—162) sastoji se od 304 dokumenta skupljena u 293 broja, najvećim dijelom pisama, od kojih je preko polovine upućeno članu odbora u Obrovcu, uglednom posjedniku i trgovcu Vladimiru Desnici. Građa sadrži podatke pretežno o onome što je bio glavni zadatak odbora — o pomoći ustanku, napose opskrbi ustanika u jugozapadnoj Bosni (Crnim Potocima) oružjem, hranom i odjećom. Njome se također dobiva uvid u odnose unutar vodstva ustanka i odnose ustanika sa Srbijom, a s tim u vezi u njihove odnose s odborima u Kninu i Obrovcu i u odnose između tih odbora. Prisutna je također problematika političke akcije Srba u Dalmaciji i srpsko-hrvatskih odnosa. Na žalost, objelodanjujući tu građu priređivač se držao principa da iz nje izdvoji za tiskanje »u prvom redu ono što može da posluži u naučne svrhe kao izvor i prilog našoj istoriji XIX vijeka, a zatim, mjestimično, fragmentarno, i ono što će doprinijeti boljem upoznavanju života i rada nekih ličnosti vezanih za ustanak u Bosni: kratak sadržaj pisama, odnosno dokumenata, sa potrebnim ekscerptima i komentarima« (25).

Držeći se tih principa, priređivač je svaki dokument opskrbio registrom. Međutim, nepotrebna zbrka može nastati zbog toga što registar nije tiskan zasebnim tipom slova niti je jasno odvojen od dokumenta koji slijedi. Priređivač često donosi samo sažetak dokumenta, i to najčešće tada kada takav postupak nije opravdan niti štednjom prostora, tj. kod kratkih pisama i telegrama, kada se sažetak svojim opsegom malo razlikuje od originalnog teksta.

Prihativši princip da izda samo ono što prema njegovu shvaćanju može poslužiti »u naučne svrhe«, priređivač se izvrgao opasnosti da ne pogodi koji sve podaci mogu za druge istraživače imati »naučnu svrhu« i da zbog toga njegovo izdanje mnogima posluži tek kao nepotpuna informacija o sadržaju građe. Iz njegovih riječi dalo bi se zaključiti da je izostavio samo »materijal privatnog karaktera, koji nije za publikovanje« (25). Doduše, pozdrav u pismu Vladimiru Desnici, upućen njegovoj ženi Olgi i djeci, nije doista važan za našu povijest XIX st., ali intonacija tog pozdrava može vrlo mnogo reći o bliskoj povezanosti određenog kruga ljudi koji u nekoj akciji sudjeluju. Pogotovu nije nevažan ako je, kao što nalazimo u jednom pismu S. Nonvellerera, popraćen željom: »Do godine gostila u svojoj kući Srbskog Cara u pohodu svog naroda« (v. original dokumenta br. 178). A sam izgled tiskane građe pokazuje da nije ispušten samo materijal privatnog karaktera. Naime, od dokumenata

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Redakcioni odbor

*IVAN KAMPUŠ
BERNARD STULLI
JAROSLAV ŠIDAK*

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK

IZDAJE
SAVEZ POVIJESNIH DRUŠTAVA HRVATSKE